

А.Ш. Пангереев , **Ж.Қ. Қожабекова**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Мақалада Ақтөбе аймағындағы айтыс өнерінің жанданған тұсы саналған XIX-XX ғасырлардағы ақындар айтысы туралы айтылады. Осы бағыттағы отандық ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері сараланған. Әр жылдары баспасөзде жарық көрген кейбір өңір айтыскерлерінің айтыс мәтіндері тұңғыш рет әдеби жанр тұрғысынан зерттеледі. Айтыстың жанрлық түрлері анықталып, аймақ айтыс ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух, ұлттық идея, ел, жер мәселесі талданады. Нақтыласақ, автор елге танымал Әбубәкір Кердері, Сарышолоқ Боранбайұлы, Құрманәлі Дәуітұлы секілді аймақ ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух пен идеяны саралай отырып, аталған өнердің ерекшеліктерін анықтайды. Айтыс өнерінің негізгі танымдық мақсаты – ең алдымен толық рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен дамыту. Соның ішінде өзіндік сөз өрнегі қалыптасқан – Ақтөбе өңірі айтыскер ақындарының өлшеусіз еңбегі бай әдеби мұрамыздың ауызекі қасиетін де, жазбаша қасиетін де дамытып, жанрлық дамуы жан-жақты талданады. Қазіргідей жаһандану заманында болашақ ұрпақ бойына ұлттық идеяны сіңірудің бірден-бір жолы ұлттық құндылықтар екенін көрсетеді. Қазақтың спецификалық әрі синкретті өнері саналатын айтыстың ұлттық идеологияны жаңғыртудағы рөлін көрсетуге көмектеседі. Аймақ ақындарының шығармаларындағы ұлттық құндылықтар дәріптелген айтыс мәтіндері арнайы алынып, жан-жақты талданып, оның ұрпақ тәрбиесіндегі, ұлт болашағындағы маңыздылығы аталып өтілген. Қазіргі қоғамдағы айтыс өнерінің маңыздылығы сөз етіледі.

Түйін сөздер: айтыс өнері, айтыс ақындары, Ақтөбе өңірі, ұлттық идея, ұлттық құндылықтар, ел мәселесі.

A.Sh. Pangereev, Zh.K. Kozhabekova

K. Zhubanov Aktobe Regional State University,
Kazakhstan, Aktobe, e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

National idea of aitys in the Aktobe region in the 19th-20th centuries

The article deals with aytys of the 19th-20th centuries during the heyday of improvisational art, explores the texts of some local aytyskers published at different times as a literary genre, opinions and researches of Kazakhstan scientists have been analyzed. The genre classification of aytys is determined, ways of disclosing the national idea, national spirit, the problems of the native land and people are analyzed. In particular, the author of the article dwells in detail on the work of such famous poets in the region as Abubakir Kerderi, Sarysholak Boranbaiuly, Kurmanali Dautuly, analyzes the features of the expression of the national spirit and ideas in their work. The main goal of improvisational art is, first of all, respect for a spiritually rich person and the continuation of the tradition of knowledge, the development of its content. In particular, the genre development of Aktobe aytyskers, who have developed a certain peculiar verbal expression is comprehensively analyzed. The author clearly shows that the instilling of national values is one of the main ways in educating the future generation of the national idea, especially now, in the age of globalization. Syncretic, specific for the Kazakh nation, art helps to emphasize the role of aytys in the revival of national ideology. The texts of the works of regional poets-aytyskers were examined and analyzed in detail, the importance of these texts in the education of the generation and future of the nation was highlighted. In aytys the akyns told about the issues of independence and social life.

Key words: improvisational art, Aktobe region, national idea, national values, problems of the people.

А.Ш. Пангереев, Ж.К. Қожабекова

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
Казахстан, г. Актюбе, e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

Национальная идея в айтысах Актюбинского региона XIX-XX веков

В статье речь идет об айтысах XIX-XX веков – периоде расцвета импровизаторского искусства, проанализированы мнения и исследования отечественных ученых и исследуются тексты некоторых местных айтыскеров, опубликованных в разное время, как литературный жанр. Определяется жанровая классификация айтысов, анализируются способы раскрытия национальной идеи, национального духа, проблемы родной земли и народа. В частности, автор статьи подробно останавливается на творчестве таких известных в регионе поэтов, как Әбубәкір Кердері, Сарышалақ Боранбайұлы, Құрманәлі Дәуітұлы, анализирует особенности выражения национального духа и идеи в их творчестве. Основная цель импровизаторского искусства – это, в первую очередь, уважение духовно богатой личности и продолжение традиции познания, развитие ее содержания. В том числе разносторонне анализируется жанровое развитие актюбинских айтыскеров, у которых сложилось определенное своеобразное словесное выражение. Автор наглядно показывает, что привитие национальных ценностей – один из главных путей в воспитании в будущем поколении национальной идеи, особенно сейчас, в век глобализации. Синкретичное, специфическое для казахского народа, искусство помогает подчеркнуть роль айтыса в возрождении национальной идеологии. Детально рассмотрены и проанализированы тексты произведений региональных поэтов-айтыскеров, отмечена важность данных текстов в воспитании поколений и будущем нации. Речь идет о значимости искусства айтыс в современном обществе.

Ключевые слова: импровизаторское искусство, Актюбинский регион, национальная идея, национальные ценности, проблемы народа.

Кіріспе

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы – Актөбе өңірінде төл өнеріміздің бір бөлігі баланатын айтыс поэзиясының жанданған тұсы деп қарауға әбден болады. Оған себеп, әрісі жыраулар әдебиетінен шығармаларымен таныс Шернияздан бастасақ, берісі Нұрпейіспен жалғасатын аймағымыздың айтыс деген ұлтымыздың айрықша өнеріндегі суырыпсалма ақындары дәл осы мезгілде өмір сүрген. Шернияз, Сарышалақ, Нұрпейіс, Әбубәкір, Таразы, Ашубай, Құрманәлі сияқты сөздің жілігін шағып, майын ішкен қара сөздің хас шеберлерінің айтыс мәтіндері ел ауызында сақталған. Өмірлері қиын-қыстау, зар заманмен тұстас келгеніне қарамастан, киелі айтыс өнері арқылы ұлттық рух, ұлттық идея ақындарымыздың алау жырларына арқау болған.

«Жер жүзінде қанша ұлт ұшырасса, сонша ұлттық идея кеуде керетіні анық» (Шәріп, 2000: 10-11). Ұлттық идея – халқымыздың ғасырлар бойғы айнымас серігі болып келген айтыс өнерін де мазмұн жағынан байытып, маңызын арттыра түсті. Осы орайда белгілі ғалым Амантай Шәріптің ұлттық идея ұғымына берген анықтамасына тоқталғанды жөн көрдік: «Ұлттық идея дегеніміз – этностың мезгілдік

һәм мекендік факторлар арқылы айқындалатын тәжірибесі, танымы мен талғамына байланысты бірте-бірте жаңғырып, жаңаланып отыратын, бірақ өзіндік ілкі белгілерін жуық арада жоғалта қоймайтын табиғи-тарихи әрі тылсымдық бітім-болмысының, сана-сезімінің, мінезі мен мәдениетінің, соған сәйкес туындайтын әлеуметтік мұрат-мүдделері мен қимыл-қозғалыстарының жалқылық та, жалпылық мәнін жинақтаған ұйытқысы» (Шәріп, 2000: 10-11). Сондықтан да әрдайым жаңғырып, жалпыұлттық сипатқа ие болып отырған айтыс өнерінде қазақы бояуы қанық, образға бай, көркемдігі кемел поэзия тудыру әрбір арқалы ақынның мерейлі міндеті болса керек.

«Айтыс өнері ертедегі эпостық шығармалармен төркіндес болып келіп, ілгергі тұрмыс-салт жырларынан тамыр тартып жатқаны ақиқат. Қазақтың қадым тарихына үңілсек елін, жерін қорғау жолында есепсіз күрес жүргізгеніне көз жеткізер едік», – дейді жас ғалым Ш. Қойлыбаев (Қойлыбаев, 2007: 84-85). Осыған орайлас көне түркі жазбаларын зерттеген ғалым М.Жолдасбеков: «Орхон ескерткіштерінің де, қазақ эпостарының да негізгі идеясы бір. Ол – өз елін, өз жерін сыртқы басқыншылардан қорғау идеясы», – деп байыпты байлам жасайды (Жолдасбеков, 1990: 79).

Нәтиже мен талқы

Аймағымыздың айтыс өнерін жанрлық тұрғыдан бірізділікпен жүйелесек, ақындарымыз айтыстың кез келген түрімен сөз сайыстырған. Оған дәлел, Кердері Әбубәкір мен Әлім Қожахметтің, Сарышолақ пен Тама қыздың айтыстары нағыз ақындар айтысының классикалық үлгісі болса, Әбубәкірдің қарақалпақстандық Құлымбетпен айтысы жұмбақ айтыс жанрының төрінен орын алары анық. Ал Әбубәкірдің ел аузында сақталған үш айтысы мен Ашубай ақынның Сыр елінен шыққан Нұрмағамбетпен айтысы айтыстың жазба жанрына қосылған айрықша үлес екені даусыз. Ал Таразының Жангелді шалмен, Сарышолақтың Бақимен, Тоқсұлумен, Құрманәлінің Мәрияммен айтыстарын қыз бен жігіт айтыстарының ерекше үлгілері дей аламыз. Және айтыс алаңына шыққан жоғарыда айтылған ақындардың қай-қайсысы да кейде ұзыннан-ұзақ сүре айтыс жасаса, енді бірде бірінің сөзін бірі іліп алып қайым айтыстың керемет нұсқасын көрсете білген. Бұл заманда «...айтыс үлкен тойларда, астарда ұйымдастырылатын болған. Оған атақты ақындар келіп айтысатын. Олар ең алдымен өзінің елінің хабарын, дерегін алып келеді. Яғни, ақпараттық қызмет атқарған. Ертедегі айтыстың тағы бір қызметі – қалың қауымның, қоғамның, бір рудың не тайпаның, не бүкіл бір жүздің атынан сөз айту. Бұл ұжымдық сананы дамытуға қатты ықпал еткен» (Қасқабасов, 2018: 256).

Сонау Қазтуған, Шалкиіз заманынан бері қарай ақиқатты айнымай айта алатын ақындық дәстүр желісі үзілмей өңірімізде жалғасуының өзі – ғасырлар бойы өзінің өр рухын түсірмеген дәстүр сабақтастығының жемісі.

Өңірімізде айтыс өнерінің классикалық үлгісіне жататын Кердері Әбубәкірдің Әлім Қожахметпен сөз сайысында патша үкіметі бұғауында бодан болған қарға тамырлы қазақ елінің біртұтас ұлттық сипаты жан-жақты бейнеленеді. Жұмбақ айтыс жанрындағы бұл жазба айтыстың мазмұны жағынан байқайтынымыз, Әлімнен шыққан Қожахмет Әбубәкірдің атағын сырттай естіп-біліп жұмбақтап хат жолдайды:

Еділден шыққан мың дария,
Мың дарияның ішінде,
Ең абзалы бір дария.
Көбігі тасып көкке ұшса,
Бөгейтұғын құл қайда?
Құлға берер пұл қайда?
Бұл сөзімді айыратын,

Ақылменен шешетін
Қайласы асқан сұм қайда?
(Кердері, 1993: 210-211).

Жоғарыдағы екінші жұмбағына Әбубәкір былай деп тапқырлық танытады:

Еділдің бойы мың дария,
Мұны тапшы дегенің.
Еділдің бойы жағалай,
Русиенің салған қаласы.
Сол дарияның ішінде
Бірі абзал дегенің,
Орынбор екен шамасы.
Күңіретіп мал сатып,
Ақшалай кісі жиналса,
Қызық болар арасы.
Дүйім қазақ келмесе,
Бір адамың жетпейді
Қыздыруға сомасы.
Көңілім білсе көз танып,
Сөздің осы расы.
Мен де өзіндей азамат
Сүрінтем деп хат жазған
Бәрекелді молданың,
Ақылының данасы
(Кердері, 1993: 210-211).

Жолданған жеті жұмбақтың шешімін табуда Әбубәкір қазақ халқының басынан өткен зар заманның тиегін ағыта жырлап, су төгілмес жорғалық танытады. Ел арасында патша үкіметінің салқын саясаты қаққан сынаны екі ақын астарлы, бейнелі ойларымен әдемі жеткізеді. Аталған айтыста патша үкіметінің ояздары, Еділдің бойына патша үкіметі салдырған қалалар, қазақ елі сауда-саттық жасайтын Орынбор қаласы т.с.с мәселелер қызу талқыға түседі. Сөз арасында жұмбақ қоюшы қарсыласының жаңашылдықтан хабарын білу мақсатында телеграф сымын да сөзге арқау етеді. Бірақ көзі ашық, арабша хат таныған Әбубәкір де қапталдасының орына оңай түсе қоймайды. Ақырында қара басынан қалың елдің қамын биік қойған екі ақын да осындай мазмұндағы айтыспен тоқтайды. Әбубәкір молданың шешкен жауаптарын қарсыласы қабылдаған сияқты. Өйткені, айтыс осымен тоқталған.

Айтыстарының барысында ұлттық идея мен ұлттық рухты өздеріне қару ете білген ақындардың бірегейі – Сарышолақ пен Тоқсұлу. Сарышолақ пен Тоқсұлу айтысын саралай отырып ұққанымыз, айтыс күтпеген жерден басталған. Сөз тартысы барысында екі ақын

да бір-біріне тап басқан қарсы жауаптар беріп отырған. Айтысты қыз бен жігіт арасындағы жай сөз қағысынан гөрі, нағыз арқалы ақындар айтысына жатқызған дұрыс. Қыз бен жігіт арасындағы әзілден бастау алған айтыс қыза-қыза ру, ел мәселесі де ақындар назарынан тыс қалмаған. Академик Сәбит Мұқанов «Ескі дәстүр бойынша жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын да өз намысы емес, белгілі бір аймақтың, рудың намысын қорғаған», – деп жазады (Мұқанов, 2002: 19). Шүрен елі Бұжыр руынан шыққан Тоқсұлу сөз саптасы ерекше, ақиқатты тайсалмай айтатын ақын қыз. Оның қарсыласы Сарышолақ та осал емес, шайырлығымен заманында ел аузына есімі іліккен азулы ақын. Тілеуден шыққан Сарышолақ атақты Мырзағұл бастаған жолаушылар тобымен Орынбор қаласынан қайтып келе жатып, ауыл маңынан шуылдасып суға түсіп жатқан қыздарды көреді. Оларға Сарышолақ «қазақ қызына тән ибалық қайда?» деген ниетпен дөрекілеу жыр арнайды. Сонда көл ішінен асықпай шыққан Тоқсұлу да қарап қалмай жауап қатады. Ал нағыз айтыс іңір түсе Шүрен елінде жалғасын табады. Айтыс арасында Сарышолақ:

Мен жүйрік топ алдында іркілмеген,
Сен құлық, алға оза бүлкілдеген.
Сұлу қыз келбетіңе сөздерің сай,
Көргенде жүрегім май ішкендей кілкілдеген, –

дегенде Тоқсұлу қайым айтысқа көшеді:

Бұл жалған өтеді-ау бұл күн деген,
Жүйрік пе топ алдында сілкінбеген.
Дауысың ащы екен байғыздайын,
Өлең қайдан шығады осындай сұрқыменен?

Осы арада «айтыста адамдар жағымды және жағымсыз кейіпте сөз болады. Кейде олардың ісі, мінезі, пішіні де айтылады. Бірақ одан адамның толық бейнесі жасалады деуге болмайды» (Қаһарлы сөз қамал бұзады, 1995: 51-52). Осындай басы бос бозбала мен сұлу бойжеткеннің арасындағы жеңіл әзілден кейін, ірілі-ұсақты ел арасындағы, ру арасындағы кішірігірім жағдайларды сөз етіп, ақындық биік деңгейіне көтере біледі. Тоқсұлу Сарышолаққа оның адамдарының өз аулынан астық сұрап келгенін бетіне шіркеу қылып баспақ болады:

Сөзіңнің түрі қызық ақын шырақ,
Болды ғой көктемде ауылың жырақ.
Есіңнен бәрі ұмыт болғаны ма,
Келмеп пе ең аулымызға астық сұрап.

Сонда Сарышолақ:

Егіншінің тілегі мөлдір бұлақ,
Сөздерің өткір секілді қияқ-құрақ.
Біздің елдің малыменен қоса өрген,
Көшеміз жайылым қуа алыс жырақ
(Боранбайұлы, 2006: 210-211), –

деп аулының мыңғыртып мал айдап аты шыққанын, алыста тұратынын, мұнан астық сұрап келмегенін айтады.

Айтыс арасында Тоқсұлу шайырға:
Көшесің су жағалап азып-тозып,
Жанжалға жүрген шығар арқан қозып.
Отырсаң егін айдап, бақша салып,
Қала салған білсеңіз орыс озық
(Боранбайұлы, 2006: 210-211).

Жоғарыдағы шумақтан Тоқсұлудың орыстардың тұрмысынан, әлеуметтік жағдайынан хабары бар білімді екенін байқаймыз. Осы жерде Сарышолақ қыз сөзіне қосылып, өзінің біраз осалдығын танытып алады:

Сөзімнің түйіні бар зергердей,
Қаңғуға біздің қазақ ерінер ме-ей.
Тыншулап бір жерлерді мекен етсе,
Бір пәле барлығына көрінердей –

деп, біріншіден алдыңғы шумақтардағы «көшеміз жайылым қуа алыс жырақ» деген сөзіне қарсы шықса, екіншіден атам қазақтың қанына біткен көшпелігін жамандай жөнеледі. Осы орайда Тоқсұлу «қоныс тепсең болады құстай ұяң» деген сөздері арқылы шайырға кеңес бергендей болады. Байыптасақ, Сарышолақ айтыс барысында «қарашекпен иемденген орыстарға қол жайғанды қазақтар неге ар санайды» дегенді айтып қалады. Тоқсұлу оңтайлы сәтті пайдаланып айтқан жауабы айқын, әрі халық көңілінен шығатындай дәл:

Құдайым сақтасын тілемсектен,
Не күттің жарымаған келімсектен.
Басында ақылы бар тау қопарар,
Ісі жоқ сақтасыншы өзіндей еріншектен
(Боранбайұлы, 2006: 210-211) –

деп мiрдiң оғындай нысанаға дөп тигендей сөздерiмен Сарышолаққа бiраз тойтарыс бергендей. Бұл екi ақынның айтысы өзге айтыстарға қарағанда ұзақ, әрi көркемдiк жағынан бай, жанрлық жағынан ерекше үлгi болып санала-

ды. Тілеу қоныс тепкен мекенге шойынжолдың келуін Сарышолақ «шойынжолда зырлаған отарбамен, Орынбордан әрі асып, Петерборға бара аламыз» деп елдің жаңалықтарынан ақпарат айтады. Осы орайда ғалым Қ.Асановтың: «Ең алдымен ұлттық идеяологияның жалынды жаршысына айнала білген ақындар айтысы ақпараттық-насихатшылдық тұрғыдан басқа өнер түрлеріне қарағанда өзінің алымдылығы мен оңтайлылығын қоғамға барынша дәлелдеді» (Асанов, 2009: 193-194) деген пікір айтады. Ал Тоқсұлу:

Бұрғызған шойынжол ауылыңа,
Бір жақсылық болды ма қауымыңа?
Орыспен ерте дос боп отырсындар
Қарайлас біздей жатақ-кедейлеу бауырыңа, –

деген шумақпен сол кездегі кертартпа саясаттың сызын қарсыласынан бұрын сезген ақылды қыз орамды жауабымен, қазақы намысты, рухты жақтайды. Әр сөзінде, әр жолында терең мағына бар бұл айтысты Сарышолақ шайыр былай жалғайды:

Орыс келді, әуелі қала салды Елекке,
Мұжықтары қаба сақал, өлермендеу жел өкпе.
Үйренгенше мысықтабан жүрісі,
Ал қазірде біздің сөз жарамайды керекке, –

деген сияқты (Боранбайұлы, 2006: 210-211) патша үкіметінің дегбірін қашырап деректі сөздерді айту елін сүюдің ерен үлгісі. Осы шумақтың астарынан ұғатынымыз ақын сол кездегі жағдайды қз қалпында ел алдына жайып салады. Ақиқатты айту – ақынның өз ұлтына, өз еліне деген шексіз құрметінің негізі. Айтыс арасында Сарышолақ қыздың өткірлігіне тәнті болып отырады, онысын жеңіл әзілмен, қағытпа қалжыңмен жеткізіп, «Көрер ем қалың малды санап берсем, Мінезің басылар ед алып кашпа» , я болмаса, «ұрысқа шеберсің ау о, сұлу қыз» деген өлең жолдарынан аңғаруға болады. Айтыс барысында Тоқсұлудың да көзі ашық, көкірегі ояу қыз екенін аңғарамыз, неге десеңіз екі өлеңнің басын құрағанның бәрі айтыскер бола алмайды, айтыс ақынына тапқырлық, ұтқырлықпен қатар терең білім де керек, айтыс ақындарға ел-елдің шежіресін, тарихын, жер жайын, этнографиялық ерекшеліктерін білуді керек етеді. Олай болмаған күнде құр ділмарлықпен ештеңе өндіре алмайды, сайыста дәрменсіз болып қала береді. Жаттанды сөз өрнегін қолдану ақынға абырой әпермейді. Ендігі кезекте ақын қыз Сарышолақты сөзінен

ұастамақ болып, «ауылыма сөзім жүреді» дедіңіз ғой, рас болса, Мырзағұл түсіп атын берсін дейді. Мырзағұл – Сарышолақ ауылының құрметті биі. Сөз қадірін терең түсінетін би түсіп, атын береді. Айтыс ұзаққа созылғанын байқаған екі ақын да енді бір-бірін тоқтамға шақырып, Тоқсұлу аттан түскен Сарышолақты жанындағы жолаушыларымен бірге қонақ етеді. Қазақтың ата салтындағы қонақжайлылық үлгісін көрсетеді. Бір қарағанда айтыс кеңестік идесологияның илеуінен шыға алмай, сол қатаң жүйенің сойылын соққандай көрінгенмен, Сарышолақ пен Тоқсұлу айтысынан бұл киелі өнердің шындық шымылдығын сыпырып, өзінің о бастағы табиғатынан эстетайқымағанын анық байқауға болар еді.

Қазіргі Әйтеке би ауданында дүниеге келіп, 1892-1938 жылдары өмір сүрген Құрманәлі Дәуітұлы жастайынан өлең жырға құмар болып өседі. Оның ел аузында Мәриям есімді Ырғыз бойы, Арал, Шалқар, Қазалы өңірлеріне белгілі шайыр болғандықтан, оның толғаулары мен термелерін жатқа білетіндер әлі де ел арасында кездеседі (Мұсаев, 2006: 153). Оның ел аузында Мәриям есімді қызбен айтысы сақталған. «Жазушы» баспасынан жарық көрген көп томдық айтыс кітабының екінші томында жарияланған айтыстың басы қыз бен жігіт арасындағы әдеттегі қағысудан басталады. Ақын айтыс басында өзінің руы төртқара екенін, нағашысы кішкенең Жанғожасы екенін тілге тиек етеді. Осы жерде Мәриям «ат төбеліндей аз ғана құрама төртқаралардың ел бола қалғанын» деген сөз айтады. Құрманәлі шайыр енді «елімді неге кемсітесің? Байлық пен мырзалықты жырлайық» деп қолқа салып, қазақтың жайсаңдығын, дархандығын, байлығын айта келіп, өз аулының байларымен мақтанады. Осы орайда Мәриям:

Қой, аға, байлықты айтпа мешінің бар?
Және де ұрлық қылған кәсібің бар.
Төртқара қырда қалған ат еріндей,
Білмейді елге таман шұбырғандар.
Бейшара езің-дағы қаңғып жүріп,
Айтатын байлық жайын не жөнің бар?
(Айтыс, 1965: 105-107).

Қадалған қанжардай сөз! Бұл жерде Сыр елі Қарасақал руынан шыққан Мәриямның біраз жайға қанық, жан-жағын жапсарлап алып сабырмен сөз бастайтын салихалы ақын қыз екеніне шүбә жоқ. Ал осы орайда ақын жігіт те намысқа тырысып, «аштықты басынан кешпеген халық

бар ма, ашта жеген құйқаның дәмі аузымыздан кетер ме?» дегенге саятын жауап айтады. Бұл аз ғана айтыста тілге тиек болған ел мәселесі осы. Айтыс соңын Мәриям қыз ұтқырлығымен қарсыласының «жүре алмай ту биедей» деген тіркесіне орай былай деп аяқтайды:

Шешеннің құдай берген таңдайына,
Заманның ұшыраймыз қандайына?
Қоқырақтап айғыр келіп шапқанында,
Жіберер байтал теуіп маңдайына
(Айтыс, 1965: 105-107), –

деген ұтымды жауап қайтарып, қарсыласына тойтарыс береді.

Жоғарыдағы екі айтыстан да байқайтынымыз, аймағымызда ақиқаттың алдаспанын көтеріп, шындықты шыңыраудан суырып салып айтатын ақындардың болғаны, олардың өз елін, өз жерін шексіз сүйгені, оны сыртқы жаулардан қорғай алғандары.

Қорытынды

Азаттықтың ақ таңы атып, сірескен қардай тоталитарлық жүйенің көбесі сөгілгенде, қалың ел өзінің қазығына қайта оралып, қазақшылыққа бет бұрып, айтысқа құшағын айқара ашты. Ұлттық ұғымдарды ұлықтауда, салт-дәстүрімізді дәріптеуде, тағылымы мол тарихымызды тануда қазақ айтыс өнеріне аймағымыздың арғымақтай ақындарының айтыстары да қомақты үлес қосты десек қателесе қоймаспыз. Бұл тұрғыдан алғанда, запыран құсқан зар заманда да ұлтты ұйқысынан оятқан айтысты қоғамдық құбылысқа қолма-қол үн қосатын жауынгерлік жанрға жатқызуға

болар еді. Мұхтар Әуезов айтқандай: «Айтыс ақыны бәйгедегі ат, күрестегі балуан, салауатты өмір салтының қызметшісі» (Әуезов, 2004: 4).

Осы орайда жас ғалым Шырынбек Қойлыбаевтың мына байыпты пікірі ойға оралады: «Біз жақтырсақ та, жақтырмасақ та «жахандану» деген заман жолындағыны жайпап есігімізден еніп келе жатыр. Тіпті, «шайтан жәшік» теледидар арқылы үйіміздің төріне де шығып алғандай. Әлемдік жаңалықтарға құлақ түре қалсаңыз азу тісін ақситып алдыңыздан АҚШ шыға келеді. Ақпараттық шабуылдың астында қалғандаймыз. Бұған қарсы қоятын бірден-бір қалқан бұл ұлттық құндылықтарымыз болса керек. Бір-ақ мысал келтірсек, алысқа бармай-ақ айтыстай «текежәуміт» текті өнерді қазақтан басқа қай халықтан кездестіре аласыз?» (Қойлыбаев, 2007: 87-88).

Айтыс – халықтың көзі, айтыс – халықтың тілі екеніне күмән жоқ. Айтыстың ажары ақындар аузынан кесек-кесек, іркес-тіркес сөздер төгіле түссе ашыла берері, жарқырай түсері сөзсіз. Көнеден қалған сөз өнеріміздің бірі – айтыс. Оны жоғалтпай жандандырып дамыту, ұлтымыздың мақтанышына айналдыру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Айтыс өнері – миллиондаған аудиториясы бар құдіретті қару. Қалай десек те, халықтың рухын оятуда, намысын қайрауда, ұятын шақыруда, бір сөзбен айтқанда ұлттық идеяны дәріптеуде айтыстың алар орнының ерекше екендігі талғамы жоғары көрерменге аян. Қай заманда болмасын, ұлттық идея мәселесін көтере білген, айтыс осынау қоғамды жат қылықтардан арылтуға, бірлікке шақыруға, жамандықтан тосып, жақсылыққа үндеуге үлкен үлес қоса алары анық.

Әдебиеттер

- Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
Қойлыбаев Ш. Айтыс – ұлттық рухты ұлықтаушы өнер // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. – 2007. – №4. – 84-88 б.
Жолдасбеков М. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 330 б.
Қасқабасов С. Ой сана. Суждения: Сұхбаттар, беседы. – Астана: Арда, 2018. – 296 б.
Кердері Ә. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 129 б.
Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
Қаһарлы сөз камал бұзады. (Ұлы Отан соғысы кезіндегі ақындар айтысы) // Құраст. Қ.Сейдаханұлы. – Алматы, 1995. – 272 б.
Боранбайұлы С. Азаттық еді аңсаған. – Алматы: Ел-Шежіре, 2006. – 264 б.
Асанов Қ. Айтыс өнерінің ақпараттық-насихатшылдық ролі // Қарағанды университетінің жаршысы. – 2009. – №2(54).
Мұсаев А. Әйтеке би ауданының этномәдени мұрасы. – Ақтөбе, 2006. – 353 б.
Айтыс. Бірінші том. // Құрастырт. Ш. Ахметов, Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1965. – 556 б.
Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 16-т. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 400 б.

References

- Asanov Q. (2009). Aıtys óneriniń aqparattyq-nasihatshyldyq roli. [Information and propaganda role of the art of aıtys // Karaganda University Bulletin] No. 2. 193-194 p. (In Kazakh)
- Ahmetov Sh.Ysqaqov B. (1965). Aıtys. Birinshi tom. [Aıtys. The first volume] Almaty: Writer. 556 p. (In Kazakh)
- Áýezov M.O. (2004). Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy. 16-t. [Full-length collection of works. Vol.16] Almaty: Silk Way. 400 p. (In Kazakh)
- Boranbauly S. (2006). Azattyq edi ańsaǵan. [Dreamed of independence] Almaty: Legal Literature. 264 p. (In Kazakh)
- Joldasbekov M. (1990). Asyl arnalar: zertteýler, maqalalar. [Noble channels: research, articles] Almaty: Writer. 330 p. (In Kazakh)
- Kerderi Á. (1993). Qazaǵym. [Kazakh] Almaty: Writer. 129 p. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (2018). Oı sana. Sýjdena: Suhbattar, besedy. [Judgments: interviews, conversations.] Astana: Arda. 296 p. (In Kazakh)
- Qoilybaev Sh. (2007). Aıtys – ulttyq rýhty ulyqtaýshy óner. [Aıtys is an art that promotes a national spirit. Kazakh language and literature magazine] No. 4. 84-88 p. (In Kazakh)
- Muqanov S. (2002). Qazaqtyń XVIII-XIX ǵasyrdaǵy ádebiyiniń tarihyndan ocherkter. [Essays from the history of Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries] Almaty: Arys. 272 p. (In Kazakh)
- Musaev A. (2006). Áıteke bı aýdanynyń etnomádeni murasy. [Ethno-cultural heritage of Aıtekebiysky district of Village] Ak-tobe. 353 p. (In Kazakh)
- Seidahanuly Q. (1995). Qaharly sóz qamal buzady. [A terrible word destroys the fortress. (Aıtys of akyns in the years of the great Patriotic war)] Almaty. 272 p. (In Kazakh)
- Shárip A. (2000). Qazaq poeziyası jáne ulttyq idea. [And the national idea in Kazakh poetry] A.: Education. 336 p. (In Kazakh)